

Η έρευνα

Η περίοδος της δικτατορίας είναι μια ιδιαίτερα ταραγμένη χρονική περίοδος, με κύρια χαρακτηριστικά της την απαγόρευση της ελεύθερης έκφρασης, της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών, των προσωπικών ελευθεριών. Το χουντικό δόγμα μπορεί να συνοψιστεί στο «ό,τι δεν επιτρέπεται, απαγορεύεται» και, εν προκειμένω, απαγορεύεται οτιδήποτε αμφισβητεί, έστω και κατ' ελάχιστο, το αυτοτροφοδοτούμενο αφήγημα κάποιων στρατιωτικών που άρπαξαν την εξουσία, επέκτειναν τον, από Εμφυλίου, προϋπάρχοντα διαχωρισμό των πολιτών σε «καλούς» και «κακούς» Έλληνες, σε υγιώς σκεπτόμενους και σε «μολυσμένους από το μίasma του κομμουνισμού» πολίτες –όπου «κομμουνισμός» για τους χουντικούς ήταν οτιδήποτε έξω από την φασισοτραφή ιδεολογία τους. «Έδεσαν», δε, τους πάντες, «υγιώς σκεπτόμενους» και μη, «επί της χειρουργικής κλίνης», όπως συνήθιζε να φλυαρεί στους παραληρηματικούς λόγους του ο δικτάτορας Παπαδόπουλος. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως της χούντας Πολ Τοτόμη σε ξένο δημοσιογράφο σχετικά με τα σκληρά μέτρα, τις απαγορεύσεις συναθροίσεων των πολιτών και των πολιτικών συζητήσεων που είχε λάβει η δικτατορία με την κατίσχυσή της: «...απαγορεύουμε μόνο τις πολιτικές συζητήσεις που στρέφονται εναντίον του κράτους. Μπορείς να εκφράσεις τις πολιτικές σου απόψεις, αν δεν στρέφονται κατά του κράτους»¹. Όπου «κράτος» ήταν αυτοί που κατέλυσαν το κράτος, τη νομιμότητα, το Σύνταγμα και ανέδειξαν τον τρόμο, ευνοώντας τη χούντα και τους εαυτούς τους.

Μέσα σε αυτή τη δυστοπική πραγματικότητα και την επιβαλλόμενη έλλειψη πληροφόρησης ενός καθεστώτος, που δε διστάζει μεν να εφαρμόζει τις πλέον σκληρές και απάνθρωπες πρακτικές, αλλά παράλληλα επιθυμεί σφόδρα να τις αποκρύπτει και να τις εξαφανίζει από την κοινή γνώμη, η διάχυση της πληροφορίας για όσα συμβαίνουν είναι αδύνατη και η μετάδοση των ειδήσεων ακολουθεί μυστικές οδούς και βασίζεται στην προφορικότητα και τη φήμη· όσα διαρρέουν, άλλοτε ισχύουν και άλλοτε όχι. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον είναι αδύνατο η πληροφορία να διασταυρωθεί με ασφάλεια, καθώς το υπερσυγκεντρωτικό, απολυταρχικό καθεστώς κλείνει όλες τις επίσημες διόδους ενημέρωσης.

Οι πληροφορίες που διοχετεύονται στο εξωτερικό ή στον παράνομο αντιστασιακό Τύπο μοιραία βασίζονται σε ό,τι κάποιος άκουσε ή, στην καλύτερη περίπτωση,

1. ΕΡΤ, ντοκιμαντέρ *Η άγνωστη αντίσταση κατά της δικτατορίας – Η Ελλάδα στον γύψο*, μέρος Β', στο <https://tvxs.gr/news/istoria/i-agnosti-antitasi-kata-tis-diktatorias> (26/3/2023).

σε ό,τι είδε. Είναι απολύτως λογικό οι διαδόσεις και οι προφορικές μαρτυρίες να ενέχουν κινδύνους ανακρίβειας ή υπερβολής, σαφώς όμως πολύ μικρότερους κινδύνους από το απόλυτο, ένοχο σκοτάδι της αποσιώπησης που επιβάλλει η δικτατορική «Αρχή». Οι παράνομες οργανώσεις διοχετεύουν στο εξωτερικό ό,τι δύνανται να γνωρίζουν ή να έχουν πληροφορηθεί. Πολλές φορές αυτό γίνεται με λάθη σε ονόματα ή σε γεγονότα, αλλά τις περισσότερες φορές αφορά αληθινά συμβάντα.

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να καταγράψει όλες τις περιπτώσεις θανάτων που διαπιστώθηκε ότι έχουν αναφερθεί στον Τύπο και τη βιβλιογραφία ή από το οικείο περιβάλλον των θανόντων την περίοδο της δικτατορίας και τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης και για τις οποίες υποστηρίχθηκε ότι το δικτατορικό καθεστώς της 21ης Απριλίου ή κύκλοι του φέρουν άμεση ή έμμεση ευθύνη. Η έρευνα στόχευσε στην αναζήτηση όλων των γνωστών και άγνωστων περιπτώσεων, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στους ίδιους τους ανθρώπους. Κρίθηκε σωστό, εκτός από την περίοδο της χούντας, να γίνει αναφορά και σε περιπτώσεις θανάτων που συνέβησαν κατά τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης, καθώς το διάστημα αυτό παρέμεναν ισχυρές οι προσκείμενες στο δικτατορικό καθεστώς δυνάμεις και υπήρξαν καταγγελίες και μηνύσεις για περιπτώσεις ύποπτων θανάτων. Καταγράφονται οι γνωστές περιπτώσεις δολοφονιών, θάνατοι συνεπεία αντιδικτατορικής δράσης, θάνατοι συνεπεία της δράσης των μηχανισμών του καθεστώτος, περιπτώσεις θανάτων που καταγγέλλθηκαν ως συγκαλύψεις δολοφονιών από το οικείο περιβάλλον των θανόντων, αυτοκτονίες ως πολιτικές πράξεις διαμαρτυρίας, θάνατοι συνεπεία των κακουχιών και των συνθηκών εξορίας, καθώς και εξαφανίσεις.

Οι περιπτώσεις που καταγράφονται αφορούν κατηγορίες ανθρώπων κάθε ηλικίας, με ή χωρίς πολιτική δράση, από διάφορους κοινωνικούς, πολιτικούς και επαγγελματικούς χώρους. Οι υποθέσεις ποικίλλουν ανάλογα με τις συνθήκες, αλλά και με την πληθώρα ή απουσία των ενδείξεων περί της εμπλοκής του καθεστώτος. Έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν όσα υποστηρίχθηκαν από τους οικείους ή στις μηνύσεις, μηδενίζοντας ή ελαχιστοποιώντας προσωπικές κρίσεις και αξιολογήσεις του γράφοντος. Για πολλές περιπτώσεις σχηματίστηκαν εντυπώσεις για τη ρεαλιστική ή μη βάση όσων καταγγέλλθηκαν, αλλά κρίθηκε ορθό να μην παρουσιαστούν συμπεράσματα και να μη δημοσιοποιηθεί η προσωπική αποτίμηση, εκτός από τις υποθέσεις θανάτων που κρίθηκαν δικαστικά ή αποδείχθηκε η ενοχή του καθεστώτος. Για τις υπόλοιπες κρίθηκε προτιμότερο να παρατεθούν τα διαθέσιμα στοιχεία και τα ερωτηματικά που προκύπτουν σε σύγκριση με την επίσημη εκδοχή, όπως αυτή παρουσιάστηκε από τον Τύπο ή/και τα επίσημα έγγραφα. Έγινε προσπάθεια να εκλείπουν οι επιθετικοί προσδιορισμοί και λεκτικά σχήματα που θα προσέδιδαν ή θα πρόδιδαν βεβαιότητες και συγκεκριμένες κρίσεις στην επιμέρους καταγραφή καθημιάς εκ των αμφιλεγόμενων περιπτώσεων και προτιμήθηκε ο στεγνός, «ντοκουμενταριστικός» λόγος, που εξυπηρετεί συνεπέστερα την ιστορική καταγραφή απ' ό,τι η προσωπική ή συναισθηματική αποτίμηση. Εν ολίγοις, δεν αποτελεί φιλοδοξία του συγκεκριμένου έργου να οδηγήσει τον αναγνώστη σε προκαθορισμένα συμπεράσματα ή να ισχυριστεί ότι όλες αυτές οι υποθέσεις ήταν αναμφίβολα δολοφονίες.

Είναι αδύνατο να προσδιοριστεί, έστω και κατά προσέγγιση, ένας αριθμός εξ αυτών· το δικτατορικό καθεστώς έκρυβε τα ίχνη του, αλλά σε πολλές περιπτώσεις όχι με απόλυτη επιτυχία. Εντούτοις, εκτός από τις περιπτώσεις θανάτων ή δολοφονιών των οποίων η αιτία τεκμηριώθηκε με σαφήνεια, οι υπόλοιπες είναι υποθέσεις που εγείρουν ερωτήματα και προβληματισμούς, καταγράφηκαν ως πιθανές πολιτικές δολοφονίες της χούντας –άλλες ορθά, άλλες όχι– και παρέμειναν, εν πολλοίς, «σκοτεινές». Αλλά ακόμα και σε περιπτώσεις αυτοκτονιών, δε θα πρέπει να αγνοηθεί ο παράγοντας του ψυχολογικού αντίκτυπου των βασανισμών, των εκτοπισμών ή και άλλων μορφών ασφυκτικής καταπίεσης και ψυχολογικής και σωματικής βίας του δικτατορικού καθεστώτος που ασκήθηκε στην προσωπικότητα και την αξιοπρέπεια των ανθρώπων· μια αυτοκτονία δεν είναι ασύνδετη με το πλαίσιο συνθηκών στο οποίο συμβαίνει. Καταγράφηκαν, επίσης, εκτός από τις περιπτώσεις των θανάτων κατά τη φυλάκιση ή τον εκτοπισμό, και οι περιπτώσεις θανάτων μετά την αποφυλάκιση, για τις οποίες υποστηρίχθηκε ότι τα γενεσιουργά αίτια εντοπίζονται στις κακουχίες της περιόδου εκτοπισμού.

Ξεχωριστή μνεία γίνεται στον κομβικό ρόλο που διαδραμάτισαν ο ΣΦΕΑ και η ΠΙΕΜΕ (Πανελλήνια Ένωση Μπτέρων Ελλάδας) ως προς τη διερεύνηση των υποθέσεων και τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης, καθώς και στη σημασία του αγώνα της δικηγόρου Φιλάνθης Ψυρρή. Ακολουθεί σύντομη αναφορά στην αντίσταση κατά της δικτατορίας, καθώς και στην απροθυμία που διαπιστώθηκε στη Μεταπολίτευση ως προς τη διερεύνηση των πολυάριθμων καταγγελιών για δολοφονίες. Γίνεται αναφορά στη φημολογία περί νεκρών στα γεγονότα του πρώτου Πολυτεχνείου και της Νομικής, καθώς και στις αδιευκρίνιστες περιπτώσεις οι οποίες περιλαμβάνονται στο βιβλίο του Γιάννη Κάτρη *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα* και στο γράμμα της «Ηλέκτρας Παπά», που φιλοξενείται σε αυτό, και οι οποίες εντάσσονται σε ένα σύνολο περιπτώσεων των οποίων η αντιστοιχία με αληθινά πρόσωπα μέχρι σήμερα δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί. Τέλος, διαχωρίζονται κάποιες υποθέσεις θανάτων για τις οποίες λανθασμένα υποστηρίχθηκε ότι υπήρχε ευθύνη του καθεστώτος.

Το ζήτημα των νεκρών του Πολυτεχνείου αναλύεται σε χωριστό κεφάλαιο, λόγω της ιδιαίτερης ιστορικής και πολιτικής σημασίας του, αλλά και της πολυπλοκότητάς του. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι τεκμηριωμένες περιπτώσεις θανάτων, ακολουθούν οι περιπτώσεις ανθρώπων που απεβίωσαν το επόμενο διάστημα και ο θάνατός τους σχετιζόταν, σύμφωνα με πολλές ενδείξεις, με τη δράση τους. Κατόπιν, παρουσιάζονται οι περιπτώσεις ανθρώπων που απεβίωσαν αρκετά αργότερα, συνεπεία του τραυματισμού τους κατά τη διάρκεια των γεγονότων και, τέλος, αναλύεται –με όσα στοιχεία κατέστη δυνατό να συλλεχθούν– το εκκρεμές ζήτημα των φημολογούμενων επώνυμων θυμάτων και των ανώνυμων περιπτώσεων θανατηφόρων συμβάντων.

Δε θα πρέπει να παραβλεφθούν οι προσπάθειες συγκάλυψης ή συσκοτίσης όλων των περιπτώσεων θανάτων επί χούντας που σήμερα έχουν αναγνωριστεί ως δολοφονίες· το καθεστώς επιστράτευσε εξοστρακισμένες σφαίρες, πνιγμούς, ψυχικές και σωματικές ασθένειες, απροσδιόριστες ταραχές, περίεργα ατυχήματα, ύποπτες

αυτοκτονίες και πολλά ακόμα, επιχειρώντας να αποδομήσει τις κατηγορίες εις βάρος των οργάνων του και να αποσείσει τις ευθύνες του. Αυτό δεν καθιστά δολοφονία κάθε ύποπτο θάνατο, αλλά αφήνει να διαφανεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο πολλές περιπτώσεις είναι πιθανό να αποκρύφθηκαν. Αυτό που εντυπωσιάζει τον ανυποψίαστο για τα πεπραγμένα του χουντικού καθεστώτος είναι η διαρκής προσπάθεια συγκάλυψης και άρνησης των ευθυνών· αν πράγματι οι άνθρωποι της χούντας πίστευαν τόσο στην ορθότητα όσων έκαναν, γιατί δεν παραδέχθηκαν με περηφάνια και αίσθηση καθήκοντος όσες δολοφονίες, όσα βασανιστήρια αποδείχθηκαν; Διότι, προφανώς, γνώριζαν πολύ καλά πως το σύνολο της δραστηριότητάς τους ήταν έκνομο και, πάνω απ' όλα, δε διέθεταν το ελάχιστο ηθικό ανάστημα της ειλικρίνειας και της παραδοχής, πόσο μάλλον της μετάνοιας.

Θα ήταν ίσως απλό να απορριφθεί η ευθύνη του καθεστώτος σε κάθε περίπτωση θανάτου για τον οποίο δεν αποδεικνύεται η ενοχή του. Θα ήταν όμως λανθασμένο ιστορικά και άδικο προς τους ανθρώπους που πράγματι έχασαν τη ζωή τους από ενέργειες ανθρώπων της χούντας ή των οποίων η υπόθεση συγκαλύφθηκε από το καθεστώς ή την –απρόθυμη να ερευνήσει σε βάθος– Μεταπολίτευση. Κοινός παρονομαστής των τεκμηριωμένων υποθέσεων δολοφονιών ή θανάτων συνεπεία αντιδικτατορικής δράσης είναι ότι δε μπορούσαν να καλυφθούν, καθώς είχαν γίνει παρουσία μαρτύρων ή συνοδεύονταν από κατηγορηματικές ιατροδικαστικές γνωματεύσεις. Οι περιπτώσεις όμως άλλων θανάτων, μακριά από τα βλέμματα ανθρώπων, είναι μια διαφορετική υπόθεση. Αν το δικτατορικό καθεστώς επιχείρησε να συγκαλύψει ακόμα και τις πιο «τρανταχτές» και γνωστές περιπτώσεις, αναλογίζεται κανείς τι μπορούσε να πράξει σε πιο ευνοϊκές για συγκάλυψη συνθήκες.

Θα ήταν, επίσης, απλό –και πιθανώς να ισχύει σε ορισμένες περιπτώσεις– καταγγελίες οικείων προσώπων να αποδοθούν σε προσωπικούς μηχανισμούς διαχείρισης του πόνου. Όμως, πολλές επώνυμες μαρτυρίες κομίζουν σημαντικά στοιχεία ή τουλάχιστον θέτουν σοβαρά ερωτηματικά, καθώς η γνώση και η εμπειρία «από πρώτο χέρι» σχετικά με καταστάσεις και πρόσωπα αποτελούν αξιοπρόσεκτες ενδείξεις. Η διαχείριση των συναισθημάτων που αφορούν το θάνατο οικείου προσώπου δύναται να εξηγήσει αρκετές περιπτώσεις, αλλά όχι όλες. Και όσο μια υπόθεση δεν ξεκαθαρίζεται με αποδείξεις ή επιχειρείται να αποσιωπηθεί, τότε μπορούμε να μιλήσουμε για ύποπτη περίπτωση θανάτου.

Η ιστορική έρευνα έχει παραδώσει εξαιρετικά λεπτομερή και πολύπλευρα έργα για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, των οποίων η επιστημονική ανάλυση και η σφαιρικότητα καλύπτουν επαρκώς και επάξια το αντικείμενο. Επιλέχθηκε να μη γίνει εκτενής αναφορά στα πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, καθώς μια επιπλέον ανάλυση θα οδηγούσε σε παρέκκλιση από το στόχο της προσωπικοκεντρικής προσέγγισης. Κατά τη γνώμη του γράφοντα, αυτό που έλειπε από τη βιβλιογραφία ήταν η συγκεντρωτική και όσο το δυνατόν πιο λεπτομερής καταγραφή των περιπτώσεων και των προσώπων. Στην καταγραφή προστέθηκαν κάποιες απαραίτητες παρατηρήσεις και ένα γλωσσάρι όρων που βοηθούν την πλοήγηση του αναγνώστη στην πληροφορία.

Στην προσπάθεια αποτύπωσης των στοιχείων που παρουσιάζονται, είναι πιθανό να έχουν γίνει λάθη ή να υπάρχουν ασάφειες. Καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια και έλεγχος για την ελαχιστοποίησή τους· εάν, ωστόσο, εντοπιστεί κάτι, θα έχει γίνει εκ παραδρομής και θα επισημανθεί σε πιθανή επόμενη έκδοση του βιβλίου. Ελπίζουμε η μελλοντική ερευνητική προσπάθεια, με την κατάλληλη υποστήριξη, να μπορέσει να προχωρήσει σε μεγαλύτερο βάθος και να ανασύρει περιπτώσεις από τη λήθη ή την αφάνεια ή να απορρίψει τελεσίδικα περιπτώσεις που αποτελούν προϊόντα φημών. Η παρούσα έρευνα, με τα εργαλεία που διέθετε και παρά τους κάθε λογής περιορισμούς και δυσκολίες που αντιμετώπισε, παραδίδει τα αποτελέσματά της για να τιμηθούν τα πρόσωπα και να συνυπολογιστούν στην αναζήτηση και ανάδειξη της ιστορικής αλήθειας. Ας θεωρηθεί το αποτέλεσμα της ένα πλατύσκαλο και όχι η κορυφή της σκάλας.

Σκοπός – Μέθοδος – Πηγές

Σκοπός

Αντικειμενικός σκοπός της έρευνας ήταν η συλλογή όλων των διαθέσιμων βιογραφικών στοιχείων γύρω από τα πρόσωπα που έχουν καταγραφεί ως θύματα του δικτατορικού καθεστώτος, τεκμηριωμένα ή μη, το να αναδειχθούν οι ζωές τους, η προσωπικότητά τους, τα σχέδιά τους για το μέλλον. Προτεραιότητα ήταν η αμερόληπτη υπενθύμιση και η ανάδειξη περιπτώσεων θανάτων, γνωστών και αγνώστων, που σχετίζονται ή φέρονται να σχετίζονται με τη δικτατορία των συνταγματαρχών και τις ομάδες επιρροής της. Οι ίδιοι οι φανεροί και οι αφανείς ήρωες είναι το ζητούμενο, το αντικείμενο της έρευνας, με σκοπό την ελάχιστη δικαίωσή τους, τόσο σε επίπεδο χρέους όσο και σε επίπεδο ιστορικής αλήθειας. Η καταδίκη του δικτατορικού καθεστώτος και των απάνθρωπων πρακτικών του δε χρειάζεται περισσότερα θύματα για να δικαιωθεί ιστορικά και πολιτικά. Όμως, η περιορισμένη διαθέσιμη γνώση αδικεί την πληρότητα της ιστορικής αλήθειας. Αυτό που επιτάσσει τη διερεύνηση των μη τεκμηριωμένων υποθέσεων είναι η διατήρηση και ενίσχυση της ιστορικής μνήμης, η ανάγκη της Ιστορίας για την πληρότητά τους, αλλά και το χρέος της Δημοκρατίας απέναντι σε αυτούς που χάθηκαν και δεν αναγνωρίστηκαν.

Η συμπερίληψη όλων στοιχείων καταθέτουν οι οικείοι τους έχει ως στόχο να αναδείξει τα ίδια τα πρόσωπα. Στα κεφάλαια παρατίθενται πληροφορίες για τη ζωή τους, τη δράση τους, το θάνατό τους και όσα συνέβησαν. Η αναφορά αυτή κάνει τις μορφές τους τρισδιάστατες και τους δίνει το βάθος που τους στερεί η απλή, «στεγνή» ονομαστική καταγραφή, ενώ δίνει το λόγο και σε όσους βίωσαν την απώλεια –πρωταρχικά σε προσωπικό και κατόπιν σε ιστορικό επίπεδο– προσφιλών προσώπων και τις συνέπειες της απώλειας αυτής στη ζωή τους.

Δεν αποτέλεσε σκοπό της έρευνας η τελεσίδικη αξιολόγηση των περιπτώσεων, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο χωρίς τα απαραίτητα αποδεικτικά στοιχεία, που

προφανώς απουσιάζουν –αλλιώς όλες οι περιπτώσεις θα είχαν καταγραφεί ως επίσημοι νεκροί της χούντας. Ζητούμενο ήταν η ανάδειξη των υποθέσεων τους και η συμπερίληψή τους στην ιστορική καταγραφή των πεπραγμένων του βάνου του δικτατορικού καθεστώτος και των κύκλων που το στήριξαν ή έδρασαν στην υπηρεσία του.

Μέθοδος

Μεγάλο μέρος της μεθοδολογίας του παρόντος έργου ενέχει αλλά και βασίζεται στο στοιχείο της ενδεχομενικότητας. Επιλέχθηκε η μέθοδος της παράθεσης στοιχείων και απόψεων που συλλέχθηκαν βιβλιογραφικά, από συνεντεύξεις και από αρχειακό υλικό, σε αντιπαράβολή με την «επίσημη» εκδοχή των γεγονότων. Η δομή των συνεντεύξεων ήταν συνήθως αρκετά ελεύθερη και αυτό σχετίζεται με την πανοπρμία των ηλικιακών και κοινωνικών κατηγοριών των ανθρώπων με τους οποίους επικοινωνήσαμε, τη θραυσματική ανάμνηση των περιστατικών, των στοιχείων, των συγκυριών. Τα στοιχεία από διαφορετικές πηγές καταγράφηκαν και συγκρίθηκαν, αναζητήθηκαν επίσημα έγγραφα και αξιοποιήθηκαν οι προσωπικές μαρτυρίες και το αρχείο οικείων προσώπων.

Οι περιπτώσεις θανάτων που καταγράφονται χωρίζονται σε τρεις κύριες κατηγορίες και αρκετές υποκατηγορίες. Η πρώτη αφορά τεκμηριωμένες περιπτώσεις δολοφονιών ή λοιπών θανάτων με έμμεση ή άμεση εμπλοκή του καθεστώτος. Η δεύτερη κατηγορία αφορά περιπτώσεις ενδεχόμενης ή φημολογούμενης εμπλοκής του καθεστώτος και κύκλων του και η τρίτη θανάτους στην εξορία ή τη φυλακή ή συνεπεία των κακουχιών σε αυτές. Επιπλέον, καταγράφονται και οι λιγοστές, αλλά σημαντικές, περιπτώσεις εξαφανίσεων κατά την περίοδο της χούντας. Υπάρχουν περιπτώσεις που δύναται να εμπίπτουν σε περισσότερες από μία υποκατηγορίες, ωστόσο κρίθηκε σωστό να διαχωριστούν οι θάνατοι με βάση είτε το ίδιο το γεγονός (τεκμηρίωση, χρονικό πλαίσιο γεγονότος) είτε την ιδιότητα των ίδιων των προσώπων. Ωστόσο, για λόγους συνάφειας, υπάρχουν και κάποιες υπερβάσεις των ανωτέρω διαχωρισμών. Λόγου χάριν, μαζί με τους τέσσερις τεκμηριωμένους θανάτους των γεγονότων του «αντιπραξικοπήματος» του Κωνσταντίνου, καταγράφονται και οι μη τεκμηριωμένες περιπτώσεις που εντάσσονται στην ίδια συγκυρία.

Η μη υιοθέτηση τελεσίδικων συμπερασμάτων σχετικά με τις ατεκμηρίωτες περιπτώσεις, η τήρηση ουδετερότητας και αντικειμενικότητας αποτελεί διαφύλαξη της σοβαρότητας της ερευνητικής προσπάθειας, με την επιδίωξη να κρατηθούν αποστάσεις από την προσωπική κρίση του γράφοντα. Για παράδειγμα, δεν καταγράφηκαν στοιχεία πιθανών ή επιβεβαιωμένων ενόχων –εκτός των περιπτώσεων που κρίθηκαν δικαστικά– για λόγους δεοντολογίας· άλλωστε, η έρευνα δεν επικεντρώνεται στους θύτες, αλλά στα θύματα. Ο αναγνώστης καλείται να στοχαστεί πάνω σε αυτά που παρατίθενται, χωρίς προκατάληψη και αστήρικτες βεβαιότητες. Η ενδεχομενική προσέγγιση εξελίσσει τις υποθέσεις ερευνώντας πέρα από τα δεδομένα τους και συμβάλλει στα απαραίτητα στοιχεία της επιστημονικότητας, τη γνώση και την

αμφισβήτηση, αρκεί να μην υποκύπτει στο σφάλμα της αναπόδεικτης βεβαιότητας και του φανατισμού.

Θα ήταν ίσως απλό να υιοθετηθεί η άποψη ότι κάθε καταγγελία αφορά δολοφονία. Δε θα ήταν όμως ούτε επιστημονικά ορθό ούτε λογικά συνεπές. Οι περισσότερες καταγγελίες κομίζουν περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές ενδείξεις και εντυπώσεις που πρέπει να γίνουν σεβαστές μεν, δεν μπορούν όμως να αξιολογηθούν ως αποδεικτικά στοιχεία δε. Βέβαια, κατά τον ίδιο τρόπο, δεν μπορούν και να αποκλειστούν κατηγορηματικά οι περιπτώσεις που δεν κομίζουν στοιχεία, αλλά αποτελούν αποτιμήσεις προσωπικού βιώματος.

Πολλοί παράγοντες μπορούν να υπεισέρχονται και να διατηρούν μια αληθινή περίπτωση στην αφάνεια. Η σύμπτωση και η τύχη άλλοτε ευνόησαν τις επιδιώξεις της έρευνας και άλλοτε τις δυσχέραναν δια της απουσίας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Βασίλη Ράμμου, η οποία έγινε γνωστή στον ερευνητή λίγο πριν παραδοθεί το υλικό προς έκδοση. Διαφορετικά, η περίπτωσή του θα κατατασσόταν σε αυτές για τις οποίες καταγράφεται μόνο ένα ονοματεπώνυμο που δεν μπορεί να ενταχθεί ούτε σε συγκεκριμένη κατηγορία ούτε σε πιο συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο. Συνεπώς, γεννάται το ερώτημα πόσες ακόμα από τις περιπτώσεις μπορεί να υποκρύπτουν αληθινά περιστατικά.

Η εξαγωγή οριστικών συμπερασμάτων για καθεμιά από τις περιπτώσεις ύποπτων θανάτων προϋποθέτει εξατομικευμένη, ενδελεχή έρευνα, απαιτεί την αφθονία στοιχείων και μαρτυριών και την υπερπήδηση εμποδίων που ορθώνονται, δυσχεραίνοντας το ερευνητικό έργο, και περιγράφονται σε επόμενη ενότητα. Η έρευνα αυτή δε στέκεται αυστηρά κριτικά απέναντι στην πληροφορία, διότι λόγω έλλειψης τεκμηρίων δεν μπορεί ούτε να την επιβεβαιώσει ούτε να την αντικρούσει, εκτός, φυσικά, από τις επίσημα τεκμηριωμένες υποθέσεις. Το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνέβησαν τα γεγονότα μπορεί να τροφοδοτήσει τόσο τη συγκάλυψη των περιστατικών όσο και την υπερβολή. Η τιμιότερη αντιμετώπιση των υποθέσεων που καταγράφονται δεν είναι ούτε η απόρριψη ούτε η επικύρωση της εκδοχής της δολοφονίας· είναι η παράθεση των στοιχείων και η αντιπαραβολή τους με τα επίσημα στοιχεία, όταν αυτά είναι γνωστά.

Σήμερα αυτό που απομένει είναι η τελευταία ίσως ευκαιρία να καταγραφούν οι μαρτυρίες, οι υποθέσεις που ξεχάστηκαν, ώστε να είναι διαθέσιμες προς αξιολόγηση, τόσο από τον αναγνώστη όσο και από τον ιστορικό του μέλλοντος. Θραύσματα μνήμης, διηγήσεων, πληροφοριών, δημοσιευμάτων, αρχειακού υλικού κατατίθενται για να διασωθούν και να συνεκτιμηθούν, να τιμηθούν οι φανεροί και αφανείς ήρωες μιας τραγικής ιστορικής περιόδου. Ίσως τα ίχνη και οι αποδείξεις να έχουν χαθεί για πάντα και σίγουρα, όσο ο χρόνος περνάει, θα χάνονται ακόμα περισσότερα. Εντούτοις, σε αρκετές περιπτώσεις, όσα παρατίθενται ξεκαθαρίζουν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα. Οι υποθέσεις είναι ανοιχτές στην κρίση, οφείλουν να συνυπολογίζονται στη συζήτηση περί των θανάτων στην δικτατορία και όπως γράφεται σε αρκετά κεφάλαια «*η υπόθεση κρίνεται ερευνητικώς ανοικτή*».

Πηγές

Καταλυτικής σημασίας για τη μέγιστη δυνατή πληρότητα του βιβλίου υπήρξε η επαφή του γράφοντα με τη δικηγόρο Φιλάνθη Ψυρρή και το συγγενικό της περιβάλλον, καθώς και η πρόσβαση στα προσωπικά της αρχεία και συλλογές, που ακολούθως ευγενικά παραχωρήθηκαν για ερευνητική επεξεργασία. Η δικηγόρος, έχοντας ασκήσει μηνύσεις κατά παντός υπευθύνου κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, είχε διατηρήσει ένα σημαντικό αρχείο που αποτέλεσε τη βάση για περαιτέρω έρευνα και για επικοινωνίες με οικεία πρόσωπα θανόντων.

Ανεκτίμητη πηγή πληροφοριών στάθηκαν οι προσωπικές μαρτυρίες των οικείων προσώπων, οι οποίοι/ες στις πλείστες των περιπτώσεων με μεγάλη προθυμία και συγκίνηση διέθεσαν το χρόνο τους παραχωρώντας συνεντεύξεις και φωτογραφίες, με τις σημαντικές και κυρίως οδυνηρές τους μνήμες κι εμπειρίες. Εκτός από τις βασικές βιογραφικές πληροφορίες, η κάθε μαρτυρία διέφερε από τις άλλες, ανάλογα με το προφίλ του συνεντευξιαζόμενου, την έκταση της γνώσης των γεγονότων και βέβαια το βαθμό επιθυμίας του να μοιραστεί όσα ήξερε. Έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν και να παρουσιαστούν φωτογραφίες των αναφερόμενων προσώπων και να συλλεχθούν οι περισσότερες δυνατές πληροφορίες.

Κατά τη διάρκεια των δέκα ετών της έρευνας, πραγματοποιήθηκαν συνολικά 265 συνεντεύξεις, αμέτρητες τηλεφωνικές επικοινωνίες, επιτόπιες έρευνες, κατ' οίκον επισκέψεις στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, ενώ επιστρατεύτηκε κάθε δυνατή εφευρετικότητα, επιμονή και φαντασία για την ανεύρεση προσώπων. Χρήσιμα εργαλεία αποτέλεσαν οι δημοτικές αρχές (δημοτολόγια, μητρώα και ληξιαρχεία ανά την επικράτεια) και οι τοπικοί παράγοντες, οι βάσεις δεδομένων στο διαδίκτυο, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι τηλεφωνικοί κατάλογοι, παλιοί και νέοι, οι τοπικοί κι επαγγελματικοί σύλλογοι, ντοκιμαντέρ και σχετικές τηλεοπτικές εκπομπές. Έγιναν ακόμα και απόπειρες εύρεσης συγγενών μέσω επικοινωνιών με συνεπώνυμους προσώπων που αποτελούσαν αντικείμενο της έρευνας, ενώ δημοσιεύθηκαν και αγγελίες αναζήτησης στον Τύπο. Σε κάποιες περιπτώσεις δόθηκε πρόσβαση σε αρχείο εγγραφών φοιτητών, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί η ευγενική βοήθεια ανθρώπων που συνέβαλαν στην επικοινωνία του γράφοντα με πρόσωπα που γνώριζαν.

Χρησιμοποιήθηκαν πηγές από τον Τύπο της περιόδου ή τον μεταγενέστερο, από τον παράνομο Τύπο του εσωτερικού και τον αντιστασιακό του εξωτερικού, έγινε έρευνα και συλλογή στοιχείων από αρχεία και βιβλιοθήκες, όπως το Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), το Αρχείο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, ο Σύνδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών (ΣΦΕΑ), η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, τα ψηφιακά αρχεία του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη, το διαδίκτυο και προσωπικές συλλογές εφημερίδων. Αναζητήθηκαν, συγκρίθηκαν και αναδείχθηκαν οι διάσπαρτες πληροφορίες στη βιβλιογραφία (απομνημονεύματα, ιστορικά έργα, διηγήσεις).

Περιορισμοί-δυσκολίες της έρευνας

– *Το κοινό ονοματεπώνυμο*: Το συνηθισμένο πολλών ονομάτων έθεσε δυστυχώς την έρευνα προ αναγκαίων αυτοπεριορισμών. Συχνά, ένα ακόμα βιογραφικό στοιχείο όπως καταγωγή, πατρώνυμο, τόπος κατοικίας, μπορεί να προσφέρει κάποια ερευνητική κατεύθυνση, εντούτοις α) το στοιχείο αυτό συχνά απουσιάζει ή β) υπάρχει, αλλά δεν αποδίδει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

– *Η έλλειψη οικείων προσώπων εν ζωή/η χρονική απόσταση από τα γεγονότα*: Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η έρευνα ξεκίνησε αρκετές δεκαετίες μετά τα γεγονότα, στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι γονείς ή άλλοι συνομήλικοί τους συγγενείς των θανόντων έχουν αποβιώσει. Μοιραία, η έρευνα στρέφεται προς τα κοντινά σε ηλικία αδέρφια ή άλλα συγγενικά πρόσωπα. Η απόσταση από τα γεγονότα δεν είναι εκτεταμένη σε ιστορικό επίπεδο, αλλά μεγάλη σε επίπεδο καταγραφής της προσωπικής μαρτυρίας, με όσα προβλήματα αυτό δύναται να επιφέρει. Η μνήμη ασθενεί και περιορίζεται, αντιμετωπίζει το γεγονός απομακρυσμένο από την επίδραση των ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που το περιβάλλουν και πλέον εκφράζεται στο πλαίσιο μιας διαφορετικής πραγματικότητας. Παράλληλα, η περιορισμένη διάρκεια του ανθρώπινου βίου καθιστά την παρούσα έρευνα «σωστική» ως προς τις μαρτυρίες. Όπως είναι αντιληπτό, ο εικοσιπεντάχρονος του 1967, την ώρα που γράφονται οι γραμμές αυτές, έχει κλείσει τα ογδόντα του χρόνια, ενώ ένας πρωτοετής φοιτητής του 1973 μόλις συνταξιοδοτήθηκε –με όριο ηλικίας συνταξιοδότησης. Ίσως ελάχιστες από τις μητέρες της Προοδευτικής Ένωσης Μητέρων Ελλάδος (ΠΕΜΕ)² βρίσκονται ακόμη στη ζωή, ενώ και πολλές άλλες σημαντικές μαρτυρίες χάθηκαν οριστικά. Χάθηκε πολύτιμος χρόνος και εάν η έρευνα είχε γίνει πριν από τριάντα-σαράντα χρόνια, ίσως ακόμη και πριν είκοσι χρόνια, τα αποτελέσματα να ήταν πλουσιότερα και πιο αντικειμενικά.

– *Η έλλειψη περαιτέρω στοιχείων επικοινωνίας και διευθύνσεων κατά την περίοδο εκείνη*: Τα στοιχεία επικοινωνίας ή καταγωγής των προσώπων, αν και δε διασφαλίζουν τη σημερινή δυνατότητα ανεύρεσης προσώπων, σε κάθε περίπτωση αποτελούν ένα πρώτο βήμα, συχνά ιδιαίτερα σημαντικό. Εάν, ωστόσο, αυτά δεν υπάρχουν στα διαθέσιμα αρχεία, η δυνατότητα σύνδεσης με τα οικεία πρόσωπα είναι εξαιρετικά δυσχερής έως αδύνατη, ειδικά στην περίπτωση συνηθισμένων ονομάτων.

– *Η έλλειψη επαρκών πληροφοριών*: Πολλές φορές η έρευνα συνάντησε αναφορές σε κάποιο πρόσωπο χωρίς αυτές να συνοδεύονται από άλλες πληροφορίες. Εάν, δε, ο θάνατος συνέβη σε ασαφές χρονικό ή τοπικό πλαίσιο, οι δυσκολίες είναι σχεδόν ανυπέρβλητες.

– *Τα λανθασμένα στοιχεία/ασάφεια πηγών*: Εάν τα βιογραφικά στοιχεία έχουν καταγραφεί λανθασμένα, η έρευνα στρέφεται σε λανθασμένες κατευθύνσεις και αναπόφευκτα αδιέξοδα. Τα δημοσιευμένα στοιχεία συχνά είχαν εκούσιες αλλοιώσεις, πιθανώς για την προστασία του οικείου περιβάλλοντος του θανόντος.

2. Βλ. σχετικό κεφάλαιο.

Πιθανώς, επίσης, να υπάρχουν αλλοιώσεις ονομάτων λόγω της προφορικότητας των μαρτυριών, λόγω ασθενούς μνήμης, ελλιπούς πληροφόρησης ή λανθασμένης καταγραφής.

– Το «αντιερευνητικό» νομικό πλαίσιο με τις ερμηνείες του: Η πληροφορία μπορεί να βρίσκεται κρυμμένη, ξεχασμένη στο αχανές πέλαγος δημοσιευμάτων του Τύπου και της βιβλιογραφίας, στα κλειστά αρχεία υπηρεσιών και θεσμικών οργάνων, ενώ και η ευρωπαϊκή νομοθεσία για τα προσωπικά δεδομένα, καθώς και οι διάφορες –ορθές και μη– ερμηνείες της θέτουν επιπλέον εμπόδια.

– Τα αναληθή γεγονότα: Στο σκοτεινό και ταραγμένο κλίμα των ημερών εκείνων, η φημολογία συχνά αποτελούσε πηγή πληροφόρησης και η απόκρυψη γεγονότων από το καθεστώς απροσπέλαστο εμπόδιο στην εξακρίβωσή τους. Η φημολογία δύναται να εμφανίσει ανύπαρκτες περιπτώσεις ως υπαρκτές ή να ενδύσει υπαρκτές περιπτώσεις με λανθασμένα χαρακτηριστικά.

– Η απροθυμία οικείων προσώπων: Δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο τα οικεία πρόσωπα για διάφορους προσωπικούς λόγους να μην επιθυμούσαν ή να μην επιθυμούν να γίνουν περαιτέρω αναφορές ή να δημοσιευθούν οι απόψεις τους. Σε αυτή την περίπτωση, η ερευνητική προσπάθεια περιορίστηκε στο υλικό που ήδη διέθετε.

– Το προσωπικό βίωμα του πόνου: Σε έναν μικρό αλλά υπολογίσιμο αριθμό περιπτώσεων, τα οικεία πρόσωπα αρνήθηκαν να σχολιάσουν ή να δώσουν περαιτέρω στοιχεία λόγω της συναισθηματικής φόρτισης που επιφέρει η ανάμνηση του γεγονότος. Η επιθυμία τους έγινε απόλυτα σεβαστή, λαμβάνοντας υπόψη το άβατο της ιδιωτικής ζωής και τα όρια μιας ηθικά θεμιτής έρευνας.

– Η συγκάλυψη γεγονότων: Το καθεστώς επιδίωξε να συσκοτίσει τις περιπτώσεις στις οποίες κύκλοι του έδρασαν κατά εγκληματικό τρόπο, με προφανή σκοπό την εξαφάνιση πιθανών μελλοντικών ποινικών διαδικασιών και τη διατήρηση ενός απατηλού προσώπειου ευνομούμενης πολιτείας, τόσο απέναντι στον ελληνικό λαό όσο και στο εξωτερικό. Ο Τύπος, λειτουργώντας υπό το καθεστώς ασφυκτικής λογοκρισίας και φόβου, δε διοχέτευε στην κοινή γνώμη τα αληθινά γεγονότα, παρά μόνο όσα και όσο επέτρεπε το λογοκριτικό καθεστώς της δικτατορίας. Με τον τρόπο αυτό, πολλά γεγονότα αποκρύφτηκαν ή συσκοτίστηκαν, σε βάρος του ερευνητικού αποτελέσματος και –εν τέλει– της ιστορικής αλήθειας.

– Η πλημμελής έρευνα: Κατά τη Μεταπολίτευση δεν έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες για τη διαλεύκανση των υποθέσεων. Οι μόνες περιπτώσεις που δικαιώθηκαν ήταν όσες δεν μπορούσαν να συγκαλυφθούν. Η πλημμελής ή και ενίοτε ανύπαρκτη εξέταση των υποθέσεων διατήρησε το τοπίο θολό· μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ακόμα πιο θολό λόγω του παρελθόντος χρόνου, κινήθηκε εκ των πραγμάτων και η έρευνα.

– Ο φόβος: Την περίοδο της χούντας, ο φόβος αποτελούσε συνήθως απροσπέλαστο εμπόδιο στη δημοσιοποίηση περιπτώσεων ύποπτων θανάτων. Στη Μεταπολίτευση, ο φόβος διατηρήθηκε σε υπολογίσιμο βαθμό και τροφοδοτήθηκε από την ατιμωρησία των υπευθύνων και των βασανιστών, αλλά και την παραμονή πολλών προσώπων στις θέσεις που κατείχαν επί χούντας. Εκφοβισμοί καταγράφηκαν και κατά την περίοδο των δικών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οικογένειες απέφυγαν να εμπλακούν

περισσότερο στην αναζήτηση του δίκιου τους λόγω των ματαιωμένων προσδοκιών για δικαιοσύνη. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της έρευνας, καταγράφηκαν περιπτώσεις ανθρώπων που αρνήθηκαν να μιλήσουν, αυτοπεριορίστηκαν στις μαρτυρίες τους ή προτίμησαν την ανωνυμία.

Ο ΣΦΕΑ και η ΠΕΜΕ

Ο Σύνδεσμος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών (ΣΦΕΑ) ιδρύθηκε στις 27/1/1975 από αγωνιστές της Αντίστασης κατά της δικτατορίας 1967-1974 και τα μέλη του προέρχονταν από σχεδόν όλο το πολιτικό φάσμα και τις αντιστασιακές οργανώσεις της περιόδου. Η ανάδειξη της ιστορικής μνήμης και η διατήρηση των ισχυρών δεσμών μεταξύ των μελών του, που τα ένωνε ο κοινός αγώνας, αποτελούσαν πάντοτε τα προτάγματά του. Ο Κώστας Μανταίος, πρώην πρόεδρος του

Το κτίριο του ΣΦΕΑ

Από συγκέντρωση της ΠΕΜΕ

2/ Σεπτεμβρίου 1975

Οι μητέρες των παιδιών που δολοφονήθηκαν στην περίοδο της Χούντας (και έμφανίστηκαν σαν αυτοκτονίες) καταβάνουν σε διήμερη άπεργία πεύνας, και ζητούν να προχωρήσει άμεσα η Έλληνική δικαιοσύνη στην άνευρεση και τιμωρία των φυσι-
κών και ήθικων ατόργων των δολοφονιών αυτών.

Η Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας με τη συμμετοχή και τη συμπαράστασή της ζητά από τη Κυβέρνηση και τη δικαιοσύνη να έκφραση με σταθερότητα και έπιμονή τη θέληση του Έλληνικού Λαού, προχωρώντας στην παραδειγματική τιμωρία όλων των πραγματικών ένοχων και πρωταιτών, στη θαραλέα άποχουτοποίηση και τον έκδημοκρατισμό της ζωής του τόπου, την κατάργηση του παρακράτους.

Καλούμε όλες τις Έλληνίδες μητέρες και όλον τον Έλληνικό Λαό σε συμπαράσταση στον άγώνα των μανδών αυτών που ζητούν την πραγματική τιμωρία των δολοφόνων των παι-
διών τους.

ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΗΤΕΡΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ

Γραφεύα Άκαδημίας 64.-

Δελτίο Τύπου της ΠΕΜΕ

ΣΦΕΑ, σημειώνει³: «Ο στόχος του ΣΦΕΑ ήταν να φτιάξει ένα σύνδεσμο μνήμης, για να μην ξεχάσουμε ποτέ τι έγινε εκείνη την επταετία της χούντας». Ωστόσο, το πεδίο δράσης του δεν έμεινε μόνο στο επίπεδο της υπενθύμισης της ιστορικής μνήμης και της απόδοσης τιμών στα θύματα, αλλά διεκδίκησε να αρθρώσει το λόγο του και να διαδραματίσει ρόλο και στο σήμερα, αποτελώντας θεματοφύλακα των δημοκρατικών ιδεών και αξιών, καθώς και να σταθεί ενάντιος σε όποιον τις επιβουλεύεται.

Ο ΣΦΕΑ στεγάστηκε στο χώρο του πρώην ΕΑΤ-ΕΣΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1970 –και οριστικά το 1997– μετά από πολλές περιπέτειες. Η εγκατάστασή του εκεί αποτελεί πράξη υψηλού πολιτικού και ιστορικού συμβολισμού. Ο χώρος χαρακτηρίστηκε διατηρητέος από το 1997 και εκεί φιλοξενείται μόνιμη έκθεση, που επισκέπονται σχολεία και πολίτες συγκεκριμένες ημέρες της εβδομάδας.

Η Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας (ΠΕΜΕ) ιδρύθηκε μετά τη δικτατορία από μητέρες αγωνιστών που είχαν βασανισθεί ή θανατωθεί από τα όργανα της χούντας. Η ΠΕΜΕ υπήρξε ιδιαίτερα δραστήρια και έκανε αισθητή την παρουσία της με διαδηλώσεις, εκδηλώσεις μνήμης, αλλά και παρεμβάσεις στα εκάστοτε τρέχοντα

3. Συνέντευξη: Κώστας Μανταΐος.

πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Κορυφαίες στιγμές δράσης αποτέλεσαν η πορεία από τα Προπύλαια στη Βουλή και η κατάθεση ψηφίσματος στον Πρόεδρο της Βουλής στις 13/1/1975 και η διήμερη απεργία πείνας που κήρυξαν στις 2/9/1975 στο χώρο του Πολυτεχνείου, ζητώντας την τιμωρία των ενόχων για τις δολοφονίες των παιδιών τους. Ο Κώστας Μανταίος σημειώνει: *«Μετά την πώση της χούντας, υπήρχε μια μεγάλη συζήτηση για όλα όσα είχαν γίνει και η ΠΕΜΕ έκανε προσπάθειες, αλλά οι προσπάθειες αυτές δεν ευοδώθηκαν. Πολλά πράγματα είχαν συγκαλυφθεί»*.

Μεταξύ άλλων, πρόεδρος της ΠΕΜΕ διατέλεσε και η Αθηνά Παναγούλη, μπτέρα των αντιστασιακών αγωνιστών Αλέκου, Γιώργου και Στάθη, η οποία ήταν μετὰ ξύ των ιδρυτριών της Ένωσης και διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο: *«Με την Αθηνά Παναγούλη ξεκινήσαμε, ήταν η πρώτη από τις μπτέρες»*⁴, θυμάται η Πιπίτσα Βοριαδάκη, μέλος της ΠΕΜΕ, η οποία μνημονεύει ακόμα την παρουσία των μπτέρων του Γ. Κωνσταντίνου, του Β. Πεσλή και της δικηγόρου κ. Δεμερούκα. Σήμερα η ΠΕΜΕ είναι πλέον ανενεργή, έχοντας όμως καταγράψει σημαντική δραστηριότητα για πολλά χρόνια. Μέρος του αρχείου της ΠΕΜΕ φυλάσσεται από το ΣΦΕΑ⁵.

Η δικηγόρος Φιλάνθη Ψυρρή

Η δικηγόρος Φιλάνθη Ψυρρή είχε κομβικό ρόλο στην αποκάλυψη πολλών υποθέσεων ύποπτων θανάτων κατά τη διάρκεια της χούντας, στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Με τις μηνύσεις που κατέθεσε, επιδίωξε να φέρει στην επιφάνεια περιπτώσεις συγκαλυμμένων δολοφονιών και να αποδοθεί δικαιοσύνη. Αγωνίστηκε με πείσμα και θάρρος, σε μια εποχή που η κοινή γνώμη προσδοκούσε να μάθει την αλήθεια, αλλά το κράτος ήταν μάλλον απρόθυμο να συνδράμει στην απόδοση δικαιοσύνης. Σημαντικό μέρος του βιβλίου οφείλει την ύπαρξή του στο αρχείο της Φιλάνθης Ψυρρή, που ευγενικά παραχωρήθηκε στο γράφοντα.

Η Φιλάνθη Ψυρρή γεννήθηκε στις 14 ή 17 Φεβρουαρίου 1931 στη Βρύνα⁶ Ηλείας. Ήταν το νεότερο παιδί του Δήμου και της Αλεξάνδρας Ψυρρή. Είχε επτά αδέρφια, το Λάμπη, την Ελένη και το δίδυμό της Νίκο, ο οποίος απεβίωσε σε πολύ μικρή ηλικία, ενώ είχε και άλλα τέσσερα αδέρφια από τον πρώτο γάμο του πατέρα της, τη Σοφία, την Παρθενόπη, την Καλλιόπη (Καλλίτσα), καθώς και έναν αδελφό, το Διονυσάκη, που πέθανε νέος από φυματίωση. Ο πατέρας της Δήμος ήταν αγρότης, αλλά επίσης είχε ζήσει και δουλέψει ως μετανάστης στους σιδηροδρόμους στην Αμερική. Είχε ταξιδέψει εκεί στις αρχές του 20ού αιώνα μαζί με τον αδελφό του, ο οποίος όμως αρρώστησε στο καράβι της επιστροφής και κηδεύτηκε στη θάλασσα. Πέθανε το 1938 και τρία χρόνια αργότερα απεβίωσε και η σύζυγός του Αλεξάνδρα,

4. Συνέντευξη: Πιπίτσα Βοριαδάκη.

5. Αρχείο: ΣΦΕΑ.

6. Κατά την περίοδο της γέννησής της, η Βρύνα ανήκε στο Νομό Μεσσηνίας και λίγο αργότερα υπήχθη στο Νομό Ηλείας. Το 1940 το όνομα του χωριού διορθώθηκε από Βρύνα σε Βρίνα (https://www.eetaa.gr/metaboles/oikmet_details.php?id=11871).

Φωτογραφίες της Φ. Ψυρρή

αφήνοντας ορφανά τα τρία μικρότερα παιδιά μέσα στην Κατοχή, τα οποία και μεγάλωσαν με τη φροντίδα των μεγαλύτερων αδελφών τους.

Η Φιλάνθη πήγε στο Δημοτικό Σχολείο της Βρύνας και στη συνέχεια Γυμνάσιο⁷ στα Κρέστενα Ηλείας. Ολοκλήρωσε την τελευταία τάξη του τότε οκτατάξιου Γυμνασίου στην Αθήνα, έχοντας ακολουθήσει τον αδελφό της Λάμπη, ο οποίος μαζί με την αδελφή τους Ελένη είχε εγκατασταθεί νωρίτερα εκεί. Τα αδέρφια ζούσαν μαζί στη Νέα Σμύρνη, δουλεύοντας και σπουδάζοντας ταυτόχρονα, κάτω από πολύ δύσκολες οικονομικές συνθήκες. Η Φιλάνθη αρρώστησε από φυματίωση, νοσηλεύθηκε στο σανατόριο της Πάρνηθας και στο νοσοκομείο «Σωτηρία» και παρά την πολύ σοβαρή κατάσταση της υγείας της, κατάφερε να επιζήσει και να θεραπευτεί. Στο σανατόριο απέκτησε σημαντικές ιατρικές γνώσεις και εκπαιδεύτηκε ως αδελφή νοσοκόμα, οπότε, μετά την αποθεραπεία της, εργάστηκε ως νοσηλευτικό προσωπικό και στα δύο προαναφερθέντα νοσοκομεία. Επίσης, έκανε σκέψεις να σπουδάσει Ιατρική, αλλά τελικά ακολούθησε τα βήματα του μεγάλου της αδελφού, που είχε σπουδάσει Νομικά και εργαζόταν στο Ελεγκτικό Συνέδριο. Μετά από εξετάσεις, εισήχθη και σπούδασε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και, όταν ολοκλήρωσε τις σπουδές της, σπούδασε και στη Νομική Θεσσαλονίκης. Παντρεύτηκε με τον ειρηνολόγο Δημήτριο Ζαφειρόπουλο και κατά τη σύντομη διάρκεια του γάμου της σπούδαζε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και ζούσαν σε διάφορα μέρη όπου υπηρετούσε ο σύζυγός της, όπως σε Θεσσαλονίκη, Ζαχάρω Ηλείας και Μύκονο. Μετά το διαζυγίο της, εργάστηκε ως συμβολαιογράφος στο Πελόπιο Ηλείας. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας αποφάσισε να μπει στη μάχιμη δικηγορία. Επέστρεψε στην Αθήνα για να ολοκληρώσει την άσκησή της και να λάβει την «άδεια δικηγορείν» γύρω στο 1970.

7. Στο σχολείο γυμνασιάρχισσα ήταν η Ζωή Κωνσταντοπούλου, μητέρα του δικηγόρου και βουλευτή Νίκου Κωνσταντόπουλου.

Η Φιλάνθη Ψυρρή ιδεολογικά ανήκε στην Αριστερά και σε όλη της τη ζωή διαπνεόταν από τις ιδέες αυτές. Η ανιψιά της Αλεξάνδρα Ψυρρή διηγείται⁸: «Στις αρχές της δικτατορίας, ο πατέρας μου και αδελφός της Λάμπης, προσπαθώντας να την προστατέψει, επειδή γνώριζε ότι την παρακολουθούσε η ΚΥΠ, πήγε και πήρε από το διαμέρισμά της όλα τα βιβλία της, τα φόρτωσε σε ένα Φιατάκι που είχε και τα πήγε στη αποθήκη του σπιτιού της μεγαλύτερης αδελφής τους Καλλίτσας».

Αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση και ενίοτε σε συνεργασία με το δημοσιογράφο Μπάμπη Γεωργούλα, η Φιλάνθη Ψυρρή ασχολήθηκε με το ζήτημα των θυμάτων της δικτατορίας, εξετάζοντας περιπτώσεις ύποπτων θανάτων. Δέχτηκε καταγγελίες συγγενικών προσώπων των θυμάτων και προσπάθησε να αναδείξει τις υποθέσεις τους. Με το δημοσιογράφο Γρηγόρη Παπαδάτο επισκέφθηκαν νεκροταφεία και, σύμφωνα με την κατάθεση του τελευταίου στη Δίκη του Πολυτεχνείου, εντόπισαν ομαδικούς τάφους στο Νεκροταφείο Ζωγράφου, αλλά και αλλού: «Με την κυρία Φιλάνθη Ψυρρή ψάχναμε στο Νεκροταφείο Ζωγράφου να βρούμε ομαδικούς τάφους», κατέθεσε ο δημοσιογράφος και προσέθεσε πως βρέθηκαν δύο⁹.

Η Ψυρρή υπήρξε αρωγός στις προσπάθειες της Προοδευτικής Ένωσης Μπτέρων Ελλάδος (ΠΕΜΕ) και διατήρησε επαφές με μέλη της, καθώς και με συγγενείς άλλων φερόμενων ως θυμάτων της δικτατορίας. Κατά τη διάρκεια της δίκης του Πολυτεχνείου, ο πρώην πράκτορας της ΚΥΠ Δ. Πίμπας, που ήταν υπόδικος, ήρθε σε επαφή με συγγενείς θυμάτων και τη δικηγόρο και ισχυρίστηκε ότι γνώριζε λεπτομέρειες για τους θανάτους προσώπων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, με σκοπό να τους αποσπάσει χρηματικά ποσά¹⁰. Μετά από μήνυση της δικηγόρου, η υπόθεση κατέληξε με την καταδίκη του Πίμπα για απάτη το 1977¹¹.

Παρά τις μηνύσεις, τις αναφορές και τα αιτήματα που κατέθεσε η Φιλάνθη Ψυρρή από το τέλος του 1974 και έως το τέλος του 1976¹², οι υποθέσεις των ύποπτων θανάτων κατέληξαν στο αρχείο, με ελάχιστες εξαιρέσεις μερικής δικαίωσης, όπως στην περίπτωση του Γιάννη Καϊλή. Κατά τη διάρκεια των προσπαθειών της, υφίστατο ψυχολογικό πόλεμο με απειλητικά ή υβριστικά μηνύματα, παράξενα τηλεφωνήματα και απειλητικά σημειώματα στην πόρτα της, ενώ μερίδα του Τύπου προσπαθούσε να απαξιώσει τις μηνύσεις της.

Ο δρόμος για τη Φιλάνθη Ψυρρή δεν ήταν εύκολος και οι αντιξοότητες που αντιμετώπισε πολλές. Δεν έλειψαν αυτοί που αμφισβήτησαν το έργο της, την κατέκριναν, προσπάθησαν να την απαξιώσουν. Εντούτοις, πολλοί συγγενείς των προσώπων με τις υποθέσεις των οποίων ασχολήθηκε, μίλησαν στο γράφοντα για τη συγκινητική ανιδιοτέλεια, την κοινωνική ευαισθησία, το δυναμισμό και το αγωνιστικό πνεύμα

8. Συνέντευξη: Αλεξάνδρα Ψυρρή.

9. Π. Ροδάκης (διεύθυνση εκδόσεως), *Οι Δίκες της χούντας – Πλήρη Πρακτικά – Δίκη Πολυτεχνείου*, Αθήνα, εκδ. Δημοκρατικοί Καιροί, 1976, σελ. 664.

10. Ενδεικτικά: Εφημερίδα *Τα Νέα*, 11/5/1976 και 20/5/1976.

11. Εφημερίδα *Τα Νέα*, 10/2/1977.

12. Ενδεικτικά: Εφημερίδα *Τα Νέα*, 13/11/1974· Τ. Στεφανοπούλου, «Τιμωρία των ενόχων ζητούν οι μπότερες των θυμάτων της χούντας», εφημερίδα *Αθηναϊκή*, 14/1/1975· εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 25/1/1975, 16/3/1975, 9/12/1975· περιοδικό *Επίκαιρα*, 28/6/1975· περιοδικό *Ταχυδρόμος*, 20/2/1975.

που τη χαρακτήριζε. Μέσα από τα αρχεία της αναδεικνύεται η μεθοδικότητά της, η δημοκρατική της συνείδηση, η τόλμη της να τα βάλει με θεσμικούς παράγοντες, με ανθρώπους ισχυρούς και επικίνδυνους, σε εποχές που λίγοι θα το τολμούσαν, τουλάχιστον σε τέτοια έκταση και με τέτοια προσήλωση και επιμονή.

«Η Φιλάνθη ξεχώριζε ως άνθρωπος, ήταν όμορφη, είχε αέρα, ήταν μορφωμένη, έξυπνη, ασυμβίβαστη, ιδεαλίστρια, αλλά και ουτοπίστρια. Είχε ένα παιδικό πείσμα. Ήταν μια πολύ έντονη, δυναμική και αγαπητή προσωπικότητα, μέχρι το τέλος», αναφέρει η ανιψιά της Αλεξάνδρα Ψυρρή και προσθέτει: «Θυμάμαι που σε προχωρημένη ηλικία, αν και άρρωστη και εξασθενημένη πλέον, δεν το έβαζε κάτω και πήγαινε σε πορείες, έως το καλοκαίρι του 2017».

Η Φιλάνθη Ψυρρή απεβίωσε στις 28/1/2019, σε ηλικία 87 ετών, συνεπεία επιπλοκών της ασθένειας του Πάρκινσον και κηδεύτηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα της στις 30/1/2019. Η ανιψιά της Αλεξάνδρα Ψυρρή έγραψε τότε: «Η πανέμορφη νονά μου, μούσα του ζωγράφου Γιώργου Μούγιου και αγαπημένη μικρότερη αδελφή του πατέρα μου, Φιλάνθη, μας αποχαιρέτησε και αναπαύτηκε οριστικά μετά από μακροχρόνια μάχη με την νόσο Πάρκινσον. Δικηγόρος στην Αθήνα, συμβολαιογράφος στο Πελόπο, αδελφή νοσοκόμα στο σανατόριο της Πάρνηθας ακόμη παλιότερα, αγωνίστηκε και πάλεψε πολύ και ποικιλοτρόπως σε όλη τη ζωή της, αγάπησε, αγαπήθηκε, προδόθηκε, ταξίδεψε, διασκέδασε, ξόδεψε, δημιούργησε αλλά και βασανίστηκε πολύ στη ζωή της. Ένα κράμα δυνατής προσωπικότητας και παιδιαστικού πείσματος, σκανταλιάς και ελαφρότητας, που γέμισε και σημάδεψε τα μικρά μου. Ας είναι ελαφρύ το χώμα που θα τη σκεπάσει στο τελευταίο της ταξίδι!»¹³.

Η αντίσταση κατά της δικτατορίας

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου βρήκε απροετοίμαστους τόσο τα πολιτικά κόμματα όσο και τους πολίτες. Μετά από την παρατεταμένη περίοδο πολιτικής ανωμαλίας που ακολούθησε τον πραξικοπηματικό εξαναγκασμό σε παραίτηση του εκλεγμένου πρωθυπουργού Γεώργιου Παπανδρέου από το βασιλιά τον Ιούλιο του 1965, η μία κυβέρνηση διαδεχόταν την άλλη, χωρίς να έχουν εκλεγεί από τον ελληνικό λαό. Η ανάληψη της εξουσίας από την ΕΡΕ για τη διεξαγωγή της εκλογικής αναμέτρησης του Μαΐου του 1967 –και ενώ όλα έδειχναν πως η νίκη της Ένωσης Κέντρου ήταν βέβαιη– διακόπηκε από το πραξικόπημα, περίπου ένα μήνα πριν τις εκλογές. Το πραξικόπημα της 21ης/4/1967 πρόλαβε με τον πιο τραγικό τρόπο τις δημοκρατικές εξελίξεις κι αντί για το τέλος μιας οδυνηρής περιόδου, η χώρα γνώρισε την απόλυτη κατάρυση της δημοκρατίας.

Ίσως η αναμονή των ελεύθερων εκλογών και οι σχετικές προετοιμασίες των κομμάτων να διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην απόλυτη έλλειψη αντανάκλαστικών αντίδρασης από όσους θα μπορούσαν να αντιταχθούν στα σχέδια της συνωμοτικής ομάδας των στρατιωτικών. Παρά το γεγονός ότι η πιθανότητα δικτατορίας ήταν κάτι

13. Αρχείο: Αλεξάνδρα Ψυρρή.

που όλοι φοβόντουσαν, ίσως και ανέμεναν, κανείς δεν κατάφερε να προβάλει ουσιαστική αντίσταση. Οι γρήγορες και οργανωμένες κινήσεις των σφετεριστών της εξουσίας ήταν αποτελεσματικές και επέφεραν άμεσα αποτελέσματα. Η σύλληψη μέσα στη νύχτα της 21ης Απριλίου της πολιτικής ηγεσίας και πολλών βουλευτών, η ενδοτική στάση του βασιλιά, με τις ευλογίες των Αμερικάνων και σε συνδυασμό με τις συλλήψεις των γνωστών αριστερών, προκάλεσε την αδρανοποίηση κάθε δυναμικού στοιχείου που θα μπορούσε να ξεσηκώσει, να εμπνεύσει, να καθοδηγήσει το λαό απέναντι στους πραξικοπηματίες. Με την εξαίρεση μικρών, αυθόρμητων, αλλά και βραχύβιων εστίων αντίδρασης κυρίως σε Ηράκλειο και Ιωάννινα, ο ελληνικός λαός, νικημένος αλλά και «καταπονημένος από τις συνεχείς κινητοποιήσεις που ακολούθησαν το βασιλικό πραξικόπημα του Ιούλη 1965»¹⁴, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας Ολύμπιος Δαφέρμος, αποδέχθηκε μοιρολατρικά και μουδιασμένα την κατάλυση των συνταγματικών δικαιωμάτων του· έχασε σε ένα βράδυ την ελευθερία του.

Όσοι κατάφεραν να διαφύγουν της σύλληψης, προσπάθησαν τις πρώτες ημέρες να ανασυνταχθούν και να αναζητήσουν τρόπους αντίστασης στο δικτατορικό καθεστώς, που είχε εύκολα επιβληθεί και εδραιωθεί. Καθώς όλοι ήταν απροετοίμαστοι για το ενδεχόμενο της δικτατορίας, οι πρώτες εκδηλώσεις αντίστασης ήταν μεμονωμένες. Ωστόσο, σχεδόν αμέσως άρχισαν να δημιουργούνται πυρήνες αντίστασης, με πρώτους το Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ), το Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντιστάσεως (ΕΚΔΑ), τις Δημοκρατικές Επιτροπές Αντίστασης (ΔΕΑ) και τη Δημοκρατική Άμυνα, για να ακολουθήσουν σύντομα και άλλες οργανώσεις, από διάφορες πολιτικές και κοινωνικές συσσωματώσεις, όπως ο Ρήγας Φεραίος, οι Ελεύθεροι Έλληνες, το ΠΑΚ, η Εθνική Αντίσταση, το Κίνημα 20ής Οκτώβρη και πολλές άλλες. Στο μεγαλύτερο φάσμα της ελληνικής κοινωνίας δραστηριοποιήθηκαν ομάδες αντίστασης, ακόμα και στις Ένοπλες Δυνάμεις. Χωρίς πολλά μέσα, αλλά με εφευρετικότητα, προσήλωσε στο σκοπό και μεγάλες ψυχικές δυνάμεις, οι οργανώσεις προέβησαν σε μεγαλύτερης ή μικρότερης εμβέλειας ενέργειες, για να γνωρίσουν γρήγορα το μένος των κατασταλτικών μηχανισμών των πραξικοπηματιών.

Τσως σήμερα τα «τρικάκια», τα μαγνητόφωνα που μεταδίδουν ηχογραφημένα μηνύματα ή η αναγραφή συνθημάτων να φαίνονται περιορισμένης εμβέλειας κινήσεις. Εντούτοις, κατά την περίοδο εκείνη, κάθε ενέργεια ενάντια στη χούντα είχε σημειολογικό βάρος, ψυχολογικό αντίκτυπο και ενείχε υψηλό ρίσκο για τους δράστες. Άλλωστε, δεν έλειψαν και οι πιο δυναμικές ενέργειες (διαδηλώσεις, βομβιστικές ενέργειες και άλλες), καθώς και οι ευρηματικοί τρόποι αντίδρασης (πανό σε κτίρια, αποδοκιμασίες σε χουντικές εκδηλώσεις και άλλα) απέναντι στους δικτάτορες. Επίσης, όσοι διέφυγαν στο εξωτερικό οργάνωσαν εκεί την αντίστασή τους, με διαδηλώσεις, διαμαρτυρίες, αλλά και έντυπα μέσα.

Μια από τις πρώτες, αν όχι η πρώτη σημαντική αντιδικτατορική δράση, ήταν η συνέντευξη του δημοσιογράφου και Γενικού Γραμματέα της Ομοσπονδίας Τύπου

14. Ολ. Δαφέρμος, *Φοιτητές και δικτατορία – Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, οριστική έκδοση, Αθήνα, εκδ. Γαβριλίδης, 2009, σελ. 26.

Δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας

Τάσου Δήμου, την οποία παραχώρησε με χίλιες προφυλάξεις στους ξένους ανταποκριτές στις 25/4/1967¹⁵. Φυσικά, ακολούθησαν πολλές, με κορυφαίες την απόπειρα δολοφονίας του Παπαδόπουλου από τον Αλέκο Παναγούλη τον Αύγουστο του 1968, την ενέργεια των Τσικουρή-Αντζελόνι, την αυτοκτονία-διαμαρτυρία του Κ. Γεωργάκη, την κατάληψη της Νομικής, το Κίνημα του Ναυτικού το Μάιο του 1973 και φυσικά την ηρωική εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο του 1973· η ενδεικτική αναφορά στις παραπάνω ενέργειες φυσικά δεν υποτιμά τη σημασία άλλων ενεργειών που έγιναν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες.

Στην παρούσα έρευνα δε θα επεκταθούμε στα πεπραγμένα της αντίστασης κατά της δικτατορίας. Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, πως παρά την, ενίοτε εύκολη, υιοθέτηση απόψεων περί ανύπαρκτης αντίδρασης στο χουντικό καθεστώς¹⁶, ξεπήδησαν πολλές αντιστασιακές ομάδες, αλλά και μεμονωμένοι αγωνιστές. Τέτοιες κρίσεις είναι άστοχες και άδικες για όσους αντιστάθηκαν, βασανίστηκαν, δολοφονήθηκαν, υπέστησαν μόνιμες σωματικές ή πνευματικές βλάβες ή ωθήθηκαν στο θάνατο. Οι ηρωικές μορφές του Παναγούλη, του Μουστακλή και χιλιάδων άλλων επώνυμων ή μη, βασανισμένων στα όρια της ανθρώπινης αντοχής αγωνιστών, έχουν καταγραφεί ποικιλοτρόπως στην Ιστορία και μάλλον θα έπρεπε να αναδεικνύονται συχνότερα και emphaticότερα, για να μην εξασθενεί η κοινή μνήμη και να απαντώνται οι ανιστόρητες νοπτικές ακροβασίες των κάθε λογής νοσταλγών της χούντας με την

15. Τ. Δήμου, 2340 μέρες στην παρανομία, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1977, σελ. 14-16.

16. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί αυτό που γράφει ο Β. Ραφαηλίδης: «Ο μόνος που πράγματι αντιστάθηκε κατά της χούντας ήταν ο Αλέκος Παναγούλης», για να προσθέσει λίγο αργότερα «εκτός από τον Αλέξανδρο Παναγούλη, αντίσταση πραγματική κάνει κι ένας καθηγητής της Παντείου, ο Σάκης Καραγιώργας», και πιο μετά «ένας άλλος ακαδημαϊκός δάσκαλος, ο υφηγητής της Γεωπονικής Θεόφιλος Φραγκούλης» –εννοεί, προφανώς, το Θεόφιλο Φραγκόπουλο (Β. Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Αθήνα, εκδ. Του Εικοστού Πρώτου, 2010³, σελ. 422, 424-425).

επιλεκτική μνήμη, των αμφισβητιών της δολοφονικής τραχύτητας των δικτατόρων¹⁷ ή όσων υποτιμούν την αγωνιώδη προσφορά αντίστασης εκείνων που τόλμησαν.

Η απρόθυμη Μεταπολίτευση

Η κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος τον Ιούλιο του 1974 συνδέεται με το δράμα της Κύπρου και όλα τα δεινά που ακολούθησαν. Μετά το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, που ενορχησιτρώθηκε και εκτελέστηκε από τη χούντα, οι εξελίξεις ήταν ταχύτατες. Η απαλλαγή από το δικτατορικό καθεστώς λαμβάνει χώρα σε ένα εξαιρετικά ασταθές γεωπολιτικό περιβάλλον, με καταστροφικές συνέπειες για την Κύπρο, με απώλειες ανθρώπινων ζωών και νέες προσφυγικές ροές από τα κατεχόμενα, πλέον, εδάφη προς την ελεύθερη Κύπρο.

Στην Ελλάδα, η πτώση της χούντας γίνεται δεκτή με μεγάλο ενθουσιασμό από το λαό, που ξεχύνεται στους δρόμους για να πανηγυρίσει. Επιστρέφει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και σταδιακά επανακάμπτουν και άλλα πολιτικά πρόσωπα, σχηματίζεται υπηρεσιακή κυβέρνηση εθνικής ενότητας, απελευθερώνονται οι πολιτικοί κρατούμενοι και νομιμοποιούνται τα κόμματα της Αριστεράς. Λαμβάνονται μέτρα υπέρ της ελευθερίας του Τύπου, επανέρχεται σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952 (μέχρι να ψηφιστεί το νέο Σύνταγμα το 1975) και γενικότερα συντελούνται μια σειρά από διαδικασίες που αποσκοπούν στην ομαλή μετάβαση σε ένα μεταδικτατορικό, δημοκρατικό καθεστώς, με στόχο την προκήρυξη ελεύθερων εκλογών, των πρώτων μετά το 1964.

Όμως, το πολιτικό τοπίο δεν ήταν ξεκάθαρο. Η μετάβαση στη δημοκρατία δεν ήταν ούτε δεδομένη ούτε ξεκαθαρισμένη. Η πτώση των επικεφαλής του δικτατορικού καθεστώτος δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση ξερίζωμα των μηχανισμών του, των δυνάμεων που το συντηρούσαν, των ομάδων που το ενίσχυαν, των θεσμικών οργάνων που το επέβαλαν και το διατήρησαν. Οι ρίζες του δεν ήταν ρίζες χρόνων, αλλά δεκαετιών. Η πτώση της χούντας δε σήμαινε ξήλωμα όλων των στρατιωτικών, δικαστικών, αστυνομικών αρχών που τη στήριξαν και την τροφοδότησαν με τα πεπραγμένα τους. Οι ίδιοι άνθρωποι, με μεγαλύτερο ή μικρότερο ρόλο στο στρατό, στην αστυνομία, στο δικαστικό σώμα, αλλά και σε άλλα θεσμικά όργανα, παρέμειναν στη θέση τους. Με την πολεμική κρίση με την Τουρκία σε πλήρη εξέλιξη, αλλά και με τις ίδιες ομάδες –προσκεείμενες ή φιλικά διακεείμενες προς το χουντικό καθεστώς– να παραμένουν πολύ ισχυρές, δεν έγιναν μαζικές αποστρατεύσεις στρατιωτικών, δεν έγιναν εκκαθαρίσεις στην αστυνομία και στο δικαστικό σώμα ή όπου αλλού θα ήταν απαραίτητο να γίνουν επεμβάσεις προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού της χώρας. Όπως σημειώνει ο Γ. Παυλάκης¹⁸, φοιτητής τότε της Ιατρικής και οργα-

17. Ο αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει πληροφορίες για τα βασανιστήρια των οργάνων της χούντας στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία, που περιλαμβάνει τόσο προσωπικές μαρτυρίες, όπως της Κίττυς Αρσένη, του Περικλή Κοροβέση, του Τάσου Μήνη, του Γιάννη Σεργόπουλου, του Παναγιώτη Κανελλάκη και πολλών άλλων αγωνιστών, στα Πρακτικά των δικών των βασανιστών της χούντας, όσο και σε βιβλία με ευρύτερη προσέγγιση, όπως της Μίκας Χαρίτου-Φατούρου.

18. Συνέντευξη: Γιώργος Παυλάκης.

νωτής του ιατρείου του Πολυτεχνείου, «*εμείς ήμασταν ακόμα αντίσταση, δεν ήμασταν το κράτος. Δηλαδή όπως ο Καραμανλής κοιμόταν κάθε βράδυ σε άλλο σπίτι και τώρα το ξέρουμε και το καταλαβαίνουμε, έτσι κι εμείς ήμαστε μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας*».

Είναι γεγονός πως η πολιτική κατάσταση ήταν εξαιρετικά εύθραυστη υπό τις τότε επικρατούσες συνθήκες. Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας και στη συνέχεια η κυβέρνηση Καραμανλή που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1974 είχε να διαχειριστεί μια εξαιρετικά περίπλοκη κατάσταση σε ένα περιβάλλον στο οποίο η διατήρηση της δημοκρατίας δεν ήταν δεδομένη. Ο φόβος για βίαιη αντίδραση των φιλοχουντικών στρατιωτικών στην προσπάθεια πολιτικού ελέγχου στις Ένοπλες Δυνάμεις ήταν συνεχής και δικαιολογημένος, δικαιώθηκε, δε, από πραξικοπηματικές ενέργειες που αποσοβήθηκαν. Σύμφωνα με φήμες, έγιναν κάποιες προσπάθειες ανάκτησης της εξουσίας από ομάδες «αμετανόητων» στρατιωτικών, ενώ σοβαρότερη –και επιβεβαιωμένη– ήταν αυτή του «πραξικοπήματος της πιτζάμας» στις αρχές του 1975. Η τοποθέτηση του Ευάγγελου Αβέρωφ στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και του Σόλωνα Γκίκα στο Δημοσίως Τάξης πιθανότατα φιλοδοξούσε να εξυπηρετήσει τις προσπάθειες ομαλής μετάβασης, δηλαδή να κατευνάσει τις χουντικές ή φιλοχουντικές ομάδες πίεσης. Εντούτοις, δεν εξυπρέπεσε τελικά τις προσδοκίες κάθαρσης σε βάθος. Δε θα πρέπει, βέβαια, να ξεχνάμε ότι για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα οι πρωτεργάτες της χούντας παρέμεναν ελεύθεροι –οπότε, μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί πώς είχαν τα πράγματα σε λιγότερο προβλεπόμενες θέσεις. Όμως, το αίτημα για κάθαρση, για δικαίωση, για φως παρέμεινε στην καλύτερη περίπτωση δεύτερη προτεραιότητα· στη χειρότερη, αποτέλεσε πρόβλημα που έπρεπε να αποσιωπηθεί και να ξεχαστεί με «διπλωματικό τρόπο».

Κατά τη Μεταπολίτευση έρχονται σταδιακά στο φως πολλές περιπτώσεις δολοφονιών και ύποπτων θανάτων που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Το Σεπτέμβριο του 1974 αρχίζει η προανάκριση για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και θα ακολουθήσουν άλλες, γνωστές ή άγνωστες, περιπτώσεις. Οι ανακριτικές αρχές αναλαμβάνουν το έργο της εξέτασης των καταγγελιών μετά από τις μηνύσεις που κατατίθενται. Οι περισσότερες υποθέσεις έρχονται στο φως της δημοσιότητας από τη δικηγόρο Φιλάνθη Ψυρή.

Όμως, από μεριάς του κράτους, όλα αυτά γίνονται διστακτικά, χωρίς αποφασιστικότητα, μετά από μηνύσεις που κατατίθενται, μετά από επιμονή δικηγόρων και συγγενών και χωρίς αυτεπάγγελτες διώξεις, χωρίς θεσμική βοήθεια, αφήνοντας την αίσθηση της απροθυμίας από την πλευρά των κρατικών οργάνων. Οι ανακρίσεις για το Πολυτεχνείο γίνονται βιαστικά (κράτησαν περίπου σαράντα ημέρες), αναλογικά με τη σημασία και την έκταση των γεγονότων. Επίσης, πολλοί φοβούνται να καταθέσουν, σαφώς αναλογιζόμενοι ότι η πολιτική κατάσταση είναι ακόμα εξόχως ρευστή και η πιθανή συμμετοχή τους στην ανακριτική διαδικασία θα μπορούσε να εγκυμονεί τεράστιους κινδύνους για τους ίδιους και τις οικογένειές τους σε μια νέα πολιτική ανατροπή, η οποία, άλλωστε, δε φάνταζε καθόλου εξωπραγματική, αλλά ακόμη και στην υφιστάμενη κατάσταση, με τους χουντικούς παράγοντες να βρίσκονται πανταχού παρόντες και κυρίως στο σκοτάδι. Η πόρτα του ανακριτικού

υπήρξε ανοιχτή για τους καταγγέλλοντες και τους μάρτυρες, αλλά κανείς εξ αυτών δεν ήξερε «βγαίνοντας από την πόρτα» τι θα αντιμετώπιζε, προϊόντος του χρόνου. Επιπλέον, υπάρχει διάχυτη η εντύπωση ότι το κράτος δε χρησιμοποίησε όλα τα θεσμικά του εργαλεία για τη διερεύνηση σε βάθος των υποθέσεων, δεν κλήθηκαν να καταθέσουν πρόσωπα που ενδεχομένως γνώριζαν ή είχαν δει πολλά, όπως πολλοί εκ των γιατρών του «Ρυθμιστικού», που εφημέρευε εκείνο το βράδυ, ή του Σταθμού Πρώτων Βοηθειών. Όπως σημειώνει ο Γ. Παυλάκης, «ένα κανονικό κράτος θα έπαιρνε μετά την πώση της δικτατορίας όλους όσοι είχαν ρόλο στα γεγονότα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και θα τους έλεγε να κάνουν αναγκαστική κατάθεση με κατ' αντιπαράσταση εξέταση». Όταν, δε, έγινε η Δίκη του Πολυτεχνείου, στο τέλος του 1975, πολύτιμο υλικό δεν είχε έρθει στην επιφάνεια, εξετάστηκαν σημαίνοντα –αλλά άσχετα με τα γεγονότα– πολιτικά πρόσωπα σε βάθος, ενώ μάρτυρες με άμεση συμμετοχή στα τεκταινόμενα στερούνταν χρόνου και ελευθερίας στις καταθέσεις τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Παυλάκης, «σ' εμάς τους φοιτητές που είχαμε κάτι να καταθέσουμε, καθώς εμείς ήμασταν αυτοί που ξέρανε τα περισσότερα, μόλις ανεβαίναμε στην έδρα –και αυτό με αιφνιδίασε και εμένα και όλους– έλεγε ο πρόεδρος: “Δε θέλουμε να μας πεις τίποτε άλλο, για το Σαμούρη ή το Φάμελο τι έχεις να καταθέσεις;”. Τίποτε άλλο, τους κόβανε όλους για να μην κάνουν κανενός είδους λογύδριο ή πολιτική δήλωση, οτιδήποτε, και μια πρόταση να ήταν, δε μας αφήνανε. Ο πρόεδρος έλεγε “είσαι εκτός θέματος, τέρμα, φύγε”. Μερικοί ψεύδιζαν ορισμένα πράγματα, αλλά νομίζω σε όλους τους φοιτητές η υπεράσπιση δεν έβγαλε κουβέντα, γιατί έκανε τη δουλειά ο πρόεδρος, οπότε δεν είχαν αυτοί να ασχοληθούν. Εγώ δέχτηκα ερωτήσεις από την υπεράσπιση, γιατί κατέθεσα στη δίκη και αυτό που έχει αποδειχτεί αληθινό, ότι πυροβολούσαν και σκότωσαν αρκετούς με πολεμικά όπλα από ταράτσες. Η υπεράσπιση με ρώτησε αν ξέρω πόσο μακριά ήταν αυτά τα κτίρια, θέλοντας να υπογραμμίσει ότι ήταν εκτός βεληνεκούς». Επιπλέον, διαβάζοντας κανείς τα πρακτικά της δίκης, διαπιστώνει καταγγελίες σύμφωνα με τις οποίες σημαίνοντες μάρτυρες έχουν δεχθεί –τουλάχιστον– ισχυρές πιέσεις για το περιεχόμενο όσων επρόκειτο να καταθέσουν.

Στις αρχές του 1975 κατατίθενται μηνύσεις για δολοφονίες που δε δύνανται να αμφισβητηθούν, καθώς έγιναν παρουσία πολλών μαρτύρων ή υπάρχουν σημαντικά στοιχεία για συγκεκριμένα πρόσωπα που φέρονται ως αυτουργοί: πρόκειται για τις περιπτώσεις του Β. Πεσλή, της Μ. Καλαβρού, του Γ. Χαλκίδη, του Γ. Τσαρουχά. Η κατάληξη των δικών αυτών των υποθέσεων, όπως και οι υποθέσεις των βασανιστών της χούντας, με τους ένοχους να «πέφτουν στα μαλακά», είναι δείγμα της απροθυμίας της Πολιτείας –για τους όποιους δικούς της λόγους– να κλείσουν γρήγορα και χωρίς πραγματικές τομές οι υποθέσεις. Χαρακτηριστική είναι η φράση του εισαγγελέα του δικαστηρίου για την υπόθεση της δολοφονίας της Μαρίας Καλαβρού, που καταγράφεται από τον Τύπο της εποχής: «Πρέπει κάποτε να σταματήσει αυτή η ιστορία με τις δίκες [...] να δούμε τι θα γίνει με τα προβλήματα που μας δημιούργησε η δικτατορία και ιδιαίτερα η τελευταία περίοδος της δικτατορίας»¹⁹. Είναι πραγματικά

19. Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 11/3/1976.

εντυπωσιακό σε ποινική δίκη να γίνεται μια καθαρά πολιτική τοποθέτηση. Η ποινική διαδικασία καλείται να κρίνει ένα ποινικό γεγονός, όχι να επιχειρηματολογήσει πάνω σε πολιτικά προτάγματα και να θέσει τους στόχους της Πολιτείας. Αντιθέτως, η Δικαιοσύνη οφείλει να διευκολύνει και να επιδιώξει την ορθή ποινική αποτίμηση μια παράνομης πράξης, πόσο μάλλον όταν μιλάμε για περιπτώσεις δολοφονιών.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα ανωτέρω, ελάχιστα μπορούσε να περιμένει κανείς για υποθέσεις που δεν ήταν ξεκάθαρες, όπως αυτές των ύποπτων θανάτων και καταγγελιών για σκηνοθετημένες αυτοκτονίες και ατυχήματα. Η σύμπλευση της πολιτικής ηγεσίας με τη Δικαιοσύνη σε αυτή την αντιμετώπιση γίνεται φανερά μέσα από τις τοποθετήσεις του τότε Υπουργού Εθνικής Άμυνας Ευάγγελου Αβέρωφ, ο οποίος σε ερωτήσεις στη Βουλή για τις περιπτώσεις θανάτων στρατιωτών είτε απαντά αόριστα ότι διεξάγεται προανακριτική έρευνα είτε πρόθυμα υιοθετεί τα δεδομένα ιατροδικαστικών διαδικασιών ή ανακοινώσεων των Ενόπλων Δυνάμεων που έλαβαν χώρα επί δικτατορίας –και ενώ είναι γνωστό ότι υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας έχουν κατηγορηθεί για πλημμελή άσκηση των καθηκόντων τους, με την κατηγορία αυτή ενίοτε να αποδεικνύεται²⁰. Είναι προφανές πως η Πολιτεία, για τους δικούς της λόγους, επιθυμούσε να μη βάλει, κατά την προσφιλή έκφραση, «βαθιά το μαχαίρι στο κόκαλο».

Ο πρώην πρόεδρος του ΣΦΕΑ Κώστας Μανταίος επισημαίνει²¹: «Μετά τη δικτατορία, η τότε πολιτική ηγεσία έδειξε αμέλεια και δεν έκανε καμία προσπάθεια να ανακαλύψει πρόσωπα που είχαν χαθεί στην περίοδο της δικτατορίας και ίσως μετά. Εκφωνούμε κάθε φορά 110 ονόματα (σ.σ.: ο Κ. Μανταίος αναφέρεται σε ονόματα επίσημων και φημολογούμενων θυμάτων), αλλά η προσωπική μου άποψη είναι ότι πρόκειται για πολύ περισσότερα από αυτόν τον αριθμό, όμως η ολιγωρία της τότε αρχής, αλλά και των παρατάξεων, δείχνει ότι αμέλησε ή δεν είχε την πρόθεση να κάνει την έρευνα βαθιά μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι και γι' αυτό μείναμε με αυτά τα ονόματα. Ίσως δε δείξαμε την απαραίτητη ζωντάνια για να ψάξουμε αυτό το γεγονός, ο χαμός ανθρώπων εκείνη την περίοδο είναι κορυφαίο γεγονός. Νομίζω ότι πρέπει να ανασκουμπηθούμε και να ανακαλύψουμε και άλλους χαμένους κατά την περίοδο εκείνη».

Παρά τα επίμονα αιτήματα απαρχαιοθέτησης των υποθέσεων που κατέθεσε η δικηγόρος Ψυρρή –πιθανότατα και άλλοι δικηγόροι– οι υποθέσεις αυτές σφραγίστηκαν «ελλείψει στοιχείων», αφήνοντας πίσω τους την πικρή αίσθηση της μη δικαίωσης, της μη διάκρισης ένοχων και αθώων περιπτώσεων προς όφελος ενός ασαφούς, υποθετικού και τελικά άδικου «κοιτάμε μπροστά και δεν ξεσκεπάζουμε τις πληγές», προς όφελος όσων η ενοχή αποσιωπήθηκε. Με τον τρόπο αυτό, αγνοήθηκε ο πόνος που προκλήθηκε σε πλήθος οικογενειών, ενώ πρόσωπα από τα οποία ενδεχομένως στερήθηκε το ιερό αγαθό της ζωής παρέμειναν αποσιωπημένα, αποστερημένα από δικαιοσύνη, θύματα για δεύτερη φορά από τα προτάγματα των κρατικών μηχανισμών και την ατιμωρησία των ενόχων, που κατάφεραν να καλύψουν τα εγκλήματά τους.

20. Ενδεικτικά, βλέπε υποθέσεις Καλαβρού, Πεσλή, Τσαρουχά, Μανδηλαρά, Καϊλη.

21. Συνέντευξη: Κώστας Μανταίος.